

کلیدواژه‌ها: دینی و قرآن، برنامه‌ی درسی، روش تدریس، ارزش‌یابی، الگوهای طراحی، مطالعه انتقادی.

شیوه‌های ارزش‌یابی

به نظر می‌رسد شیوه‌های ارزش‌یابی، چه در برنامه‌ی درسی مکتوب و چه در برنامه‌ی درسی اجرا شده، از غنای لازم برخوردار باشند؛ چرا که از انواع متنوع ارزش‌یابی در آن‌ها استفاده به عمل می‌آید. اما لازم به ذکر است، از آن‌جا که بین حیطه‌های سه‌گانه‌ی اهداف، سخت‌ترین حیطه‌ای که می‌توان آن را ارزش‌یابی کرد، حیطه‌ی عاطفی است و به دلیل آن که بخش اعظمی از تعلیم درس دینی و قرآن نیز در برگیرنده‌ی اهداف حیطه‌ی عاطفی است، بنابراین ارزش‌یابی در این کتاب کاری است خطیر و دشوار.

اساساً ارزش‌یابی از اعتقادات و باورها و اعمال انسان‌ها کاری است که از عهده‌ی بشر بر نمی‌آید. چرا که اعتقادات و باورها قابل مشاهده و در نتیجه سنجش نیست، چه رسد به ارزش‌یابی. و اعمال انسان‌ها نیز - با توجه به تعلیم دین اسلام - به واسطه‌ی نیات صاحبان آن سنجیده و قضاوت می‌شود که آگاهی از نیات افراد نیز کاری است که از عهده‌ی بشر بر نمی‌آید.

بنابراین، ما صرفاً می‌توانیم میزان شناخت اهداف از تعلیم دینی را بسنجیم و صرفاً در همین حد نیز قضاوت و ارزش‌یابی به عمل آوریم و نه بیشتر. بدین معنا که معلم قادر است میزان دانش و فهم دانش‌آموزان از تعلیم دینی موجود در کتاب را بسنجد و قضاوت کند که به چه میزان به این تعلیم دست یافته‌اند.

تحلیل فاصله‌ی میان وضع موجود و مطلوب

در تحلیل فاصله‌ی میان وضع موجود و مطلوب می‌کوشیم فاصله و شکاف بین دو حالت موجود و مطلوب در چهار مؤلفه‌ی اساسی برنامه‌ی درسی را نشان دهیم. به منظور روشن شدن بحث، هریک از این دو وضعیت را به عنوان دو سر طیف ترسیم و راهکارهای عملی برای جبران این شکاف را بیان خواهیم کرد.

با توجه به جایگاه مهم آموزش‌های دینی و قرآن در نظام آموزشی کشور - و از جمله در دوره‌ی متوسطه - پژوهش حاضر با هدف طراحی برنامه‌ی درسی دینی و قرآن مطلوب صورت گرفته است. در طراحی این برنامه سعی شده است که از نظر متخصصان برنامه‌ریزی درسی و الگوهای طراحی برنامه‌ی درسی به منظور غنای نظری پژوهش استفاده شود. هم‌چنین به منظور نزدیک‌تر کردن طراحی حاضر به زندگی دانش‌آموزان و محسوس‌تر ساختن آن برای معلمان، به مصاحبه با دانش‌آموزان و معلمان دینی و قرآن دوره‌ی متوسطه پرداخته شده است. به همین منظور، ابتدا طراحی برنامه‌ی درسی موجود را مطالعه و سپس نقطه‌نظرات و انتقادات وارد بر آن را بیان کرده‌ایم و در طراحی نوین برنامه‌ی درسی، در رفع آن‌ها کوشیده‌ایم.

یافته‌های پژوهش در چهار بخش عمده سازمان‌دهی ارائه شده‌اند که عبارت‌اند از: «توصیف و تحلیل وضع موجود، توصیف وضع مطلوب، تحلیل فاصله میان وضع موجود و مطلوب و پیشنهادها». بخش نخست این مقاله قبلاً تقدیم شما شده است. در این شماره بخش پایانی آن را در پیش رو دارید.

مطالعه انتقادی طرح برنامه‌ی درسی دینی و قرآن

مرتضی شعبانی

دانشجوی دکترای برنامه‌ریزی درسی دانشگاه علامه طباطبائی

Shabaneemorteza@gmail.comtel

فاصله میان وضع موجود و مطلوب در تدوین هدف

همان طور که بیان شد، هدف درسی دینی و قرآن ۱ «آموختن راه زندگی بر مبنای قرآن» است.

نکته مهم درباره این هدف آن است که به نظر کامل نمی آید؛ چه این که آموختن راه زندگی بر مبنای قرآن نمی تواند متضمن به کارگیری تعالیم آموخته شده در زندگی باشد و با توجه به این هدف، دور از انتظار نیست که معلمان و دانش آموزان صرفاً در صدد تحقق عملکرد «یادآوری» برآیند و تلاشی در زمینه کاربرد حقایق و مفاهیم آموخته شده در زندگی روزمره از خود نشان ندهند. بنابراین، ابتدا باید به کارگیری تعالیم قرآنی در زندگی روزمره را به عنوان هدف مدنظر قرار دهیم و سپس در پی اندیشیدن راهکارهایی برای تحقق آن باشیم.

از این رو می توان هدف فوق را بدین نحو اصلاح کرد: «آموختن راه زندگی بر مبنای قرآن و کاربرد آن در زندگی».

مسئلاً با توجه به بضاعت موجود، نمی توان از مدارس انتظار داشت در سطح کشف و ابداع موضوعات دینی و ارائه جمع بندی ها و فرمول های بدیع فقهی گام بردارند. هدف مدارس نیز این نیست و این امر در کشور ما به نهاد دیگری به نام حوزه علمیه واگذار شده است. لکن دست یابی به دو سطح مقدماتی این هدف که همان توانایی یادآوری و یادداری حقایق و مفاهیم و تاحدی قوانین و اصول دینی و کاربرد آن ها در زندگی واقعی است، از اهم وظایف و اهداف نهاد مدرسه است.

لذا می توان هدف درس دینی و قرآن ۱ را به نحو زیر تحلیل کرد:

(الف) یادآوری حقایق و مفاهیم دینی، اعتقادی و اخلاقی؛ (ب) کاربرد حقایق و مفاهیم آموخته شده در زندگی روزمره.

هم چنین می توان هریک از اهداف فوق را در سطح دیگری نیز تحلیل کرد. چه این که تا هدف به خوبی تحلیل نشود، نمی تواند راهنمای عمل واقع شود و هدایتگر فعالیت های بعدی (هم چون تدوین و تعیین محتوا، انتخاب روش و ارزش یابی) قرار گیرد.

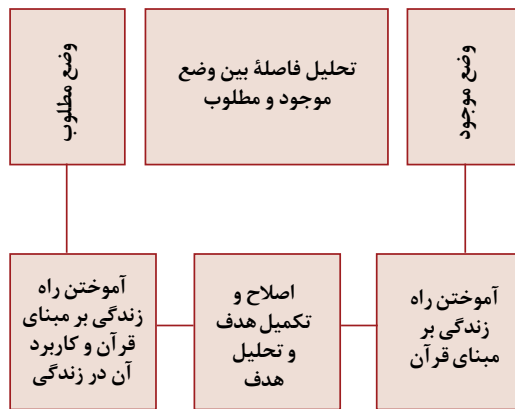
بنابراین، می توان هدف «یادآوری حقایق و مفاهیم دینی، اعتقادی و اخلاقی» را به اهداف جزئی زیر تحلیل کرد:

(الف) آموختن احکام شرعی؛ (ب) آموختن فرائض فرد مسلمان؛ (ج) آموختن اخلاق اسلامی.

هم چنین، هدف «کاربرد حقایق و مفاهیم آموخته شده در زندگی روزمره» نیز به اهداف زیر تحلیل می شوند:

(الف) توجیه کردن دانش آموز در زمینه لزوم به کارگیری احکام شرعی در زندگی به صورت منطقی و عقلانی؛ (ب) توجیه کردن دانش آموز در زمینه لزوم به کارگیری فرائض در زندگی به صورت منطقی و عقلانی؛ (ج) توجیه کردن دانش آموز در زمینه لزوم به کارگیری اخلاق اسلامی در زندگی به صورت منطقی و عقلانی.

بنابراین، می توان وضع موجود، وضع مطلوب و تحلیل فاصله میان این دو را به شکل زیر نشان داد:

فاصله میان وضع موجود و مطلوب در تدوین محتوا

محتوای درسی دینی و قرآن ۱ از نظر توجه به سطوح شناختی بسیار خوب عمل کرده و محتوایی متناسب با سطوح گوناگون این حیطه را در نظر گرفته است.

اما در زمینه توجه به حیطه عاطفی، روانی و حرکتی، نواقصی دارد که در ذیل بدان خواهیم پرداخت. همان طور که ذکر شد، فعالیت هایی که در کتاب در زمینه اهداف عاطفی پیشنهاد شده اند، صرفاً سه سطح اول این حیطه (دریافت و توجه کردن، پاسخ دادن و ارزش گذاری) را شامل می شوند و برای سازمان دهی ارزش ها در محتوای کتاب تمهیدی اندیشیده نشده است.

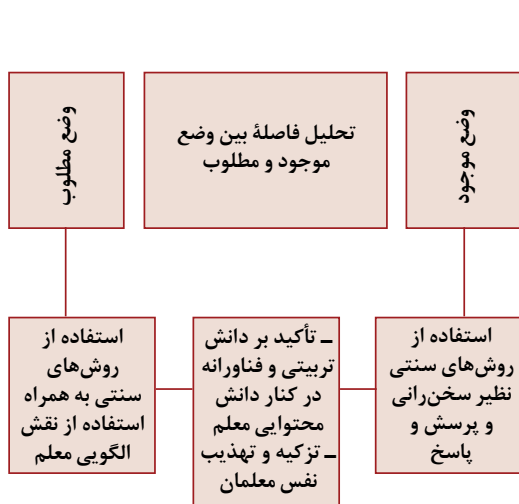
برای جبران این نقیصه می توان با ترتیب دادن فعالیت هایی از دانش آموزان خواست نقش افرادی را که دارای نظام های ارزشی متفاوت و گاه متعارض هستند، بازی کنند. سپس در مورد نقاط قوت و ضعف هریک از نظام های ارزشی اتخاذ شده به بحث و تبادل نظر با یکدیگر بپردازند تا از این رهگذر به ادغام ارزش های گوناگون، رفع تعارضات بین آن ها و بنا نهادن نوعی نظام ارزشی پایدار و منسجم برای خود قادر شوند.

در زمینه تبلور ارزش های سازمان یافته در شخصیت نیز به نظر نگارنده، در محتوا فعالیت زیادی نمی توان انجام داد و این امر بیشتر در روش تدریس معلم محل بحث و مذاقه است. به همین جهت، آن را در روش های تدریس بررسی خواهیم کرد.

نکته موجود در زمینه محتوای متناسب با اهداف روانی حرکتی این است که مراحل انجام کار توسط دانش آموزان به خوبی مشخص نیست و دانش آموزی که می خواهد این فعالیت ها را انجام دهد، به خوبی از شیوه و مراحل انجام کار مطلع نمی شود.

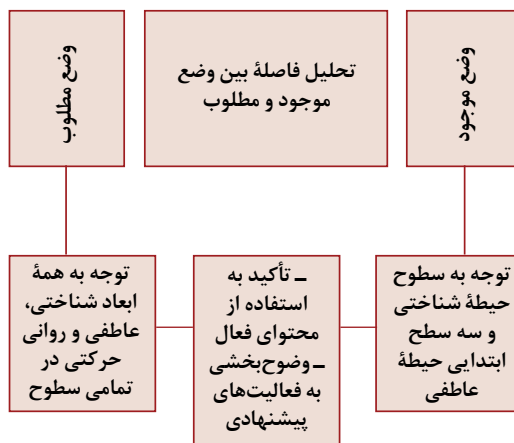
هم‌چنین، به منظور درونی‌ساختن تعلیم دینی در روح و جان دانش‌آموزان، باید محتوای کتاب دینی را به عنوان محتوایی فرارشته‌ای در نظر گرفت که علاوه بر آن که توسط معلم خاصی و در ساعت خاصی تدریس می‌شود، روح حاکم بر تعلیمات مدرسه‌ای نیز باشد و معلمان دیگر دروس نیز هریک در تربیت معنوی دانش‌آموزان سهمی داشته باشند. بدین نحو که اولاً تمامی معلمان در زمینه‌ی تعلیم و معارف دینی توجیه شوند تا لزوم تعلیم آن‌ها را درک کنند و سپس برای دستیابی به اهداف تربیتی، هریک از آن‌ها دروس خود را در راستای هدف درس دینی و قرآن که همان آموختن راه زندگی بر مبنای قرآن و عمل به تعلیم آن است، قرار دهند.

وضعیت موجود و مطلوب و راهکاری برای پر کردن شکاف میان این دو وضعیت را می‌توان به صورت زیر نشان داد:

در این زمینه نیز می‌توان محتوای فوق را با در نظر گرفتن نکات زیر واضح و روشن ساخت:

الف) در پیشنهاداتی که به منظور انجام فعالیت خاصی به دانش‌آموزان ارائه می‌شود، مراحل را که باید یک‌به‌یک طی شود تا فعل موردنظر تحقق یابد، فهرست کنیم؛
 ب) شرایطی را که در آن دانش‌آموز قادر خواهد بود فعل موردنظر را انجام دهد، به‌طور واضح و روشن تعریف کنیم؛
 ج) معیارهای موفقیت در انجام فعل موردنظر را بیان کنیم.
 بنابراین، اگر بخواهیم وضع موجود، وضع مطلوب و شیوه‌هایی برای پر کردن فاصله میان این دو وضعیت را نشان دهیم، می‌توان شکل زیر را ترسیم کرد:

فاصله میان وضع موجود و مطلوب در استفاده از روش‌های تدریس

همان‌طور که ذکر شد، روش‌های موجود تدریس متناسب با هدف موجود است و از آن‌جا که هدف موجود را تکمیل و اصلاح کردیم، بنابراین باید روشی متناسب با هدف جدید در نظر بگیریم. روش پیشنهادی باید این قابلیت را داشته باشد تا مفاهیم و دانش‌های یادگرفته شده توسط دانش‌آموزان را عملی سازد و دانش‌آموزان را در استفاده از آن‌ها در زندگی واقعی توانا سازد. از جمله شیوه‌های پیشنهادی برای تحقق این هدف آن است که معلمان اولاً خود به تعلیم دینی آگاه باشند و در ثانی نمونه‌ی بارزی از فردی باشند که این تعلیم را در اعمال و رفتار خود به کار می‌گیرند.

به عنوان راهکاری عملی برای این هدف، می‌توان پیشنهاد داد که معلمان درس دینی و قرآن را از بین معلمانی متعهد انتخاب کرد که علاوه بر خورنداری از دانش محتوایی، از دانش تربیتی و دانش فناوریانه لازم نیز بهره‌مند باشند.

فاصله میان وضع موجود و مطلوب در زمینه ارزش‌یابی

همان‌طور که ذکر شد، وضعیت موجود در زمینه ارزش‌یابی دانش‌آموزان در درس دینی و قرآن ۱ از جهت غنای روش‌های متنوع ارزش‌یابی، وضعیت مناسبی است. لکن نکته آن است که ما به دلیل محدودیت‌های نوع بشر، صرفاً قادر به ارزش‌یابی اهداف حیطة شناختی هستیم و اهداف حیطة‌های عاطفی و روانی حرکتی از عهده معلم بر نمی‌آید. چرا که این اهداف یا قابل مشاهده و در نتیجه سنجش نیستند و یا آن‌قدر طولانی مدت هستند که از فرصت محدود کلاس درس خارج‌اند.

به همین دلیل، باید ابتدا دانش‌آموزان را از این امر مطلع و به آن‌ها گوشزد کنیم که ارزش‌یابی به عمل آمده در کلاس درس، ارزش‌یابی از میزان شناخت آن‌ها از تعلیم و مفاهیم

برگ اشتراک مجله‌های رشد

نحوه اشتراک:

شما می‌توانید پس از واریز مبلغ اشتراک به شماره حساب ۳۹۶۶۲۰۰۰ بانک تجارت، شعبه سهراب آزمایش کد ۳۹۵، در وجه شرکت افست از دو روش زیر، مشترک مجله شوید:

۱. مراجعه به وبگاه مجلات رشد؛ نشانی: www.roshdmag.ir و تکمیل برگه اشتراک به همراه ثبت مشخصات فیش واریزی.
۲. ارسال اصل فیش بانکی به همراه برگ تکمیل شده اشتراک با پست سفارشی (کپی فیش را نزد خود نگه‌دارید).

♦ نام مجلات درخواستی:

.....
.....
.....

♦ نام و نام خانوادگی:

.....

♦ تاریخ تولد: ♦ میزان تحصیلات:

.....

♦ تلفن:

.....

♦ نشانی کامل پستی:

.....

استان: شهرستان: خیابان:

.....

شماره فیش: مبلغ پرداختی:

.....

پلاک: شماره پستی:

.....

♦ در صورتی که قبلاً مشترک مجله بوده‌اید، شماره اشتراک خود را ذکر کنید:

.....

امضا:

- ♦ نشانی: تهران، صندوق پستی امور مشترکین: ۱۶۵۹۵/۱۱۱
- ♦ وبگاه مجلات رشد: www.roshdmag.ir
- ♦ اشتراک مجله: ۱۴-۷۷۲۳۹۷۱۳/۷۷۲۳۵۱۱۰/۷۷۲۳۶۶۵۶-۲۱

- ♦ هزینه اشتراک یکساله مجلات عمومی (هشت شماره): ۱۲۰۰۰۰ ریال
- ♦ هزینه اشتراک یکساله مجلات تخصصی (چهار شماره): ۸۰۰۰۰ ریال

دینی مطرح شده در کتاب درسی است و نه میزان دین‌دار بودن آن‌ها. در عین حال، خود نیز در صدد قضاوت ارزشی از میزان دین‌دار بودن دانش‌آموزان نباشیم، بلکه به سنجش و قضاوت در همان حیطه شناختی بسنده کنیم و امیدوار باشیم که تعالیم کلاس دینی و قرآن در ابعاد عاطفی و روانی حرکتی دانش‌آموزان نیز مؤثر افتد.

با توجه به این مطالب می‌توان بیان کرد که در زمینه شیوه‌های ارزش‌یابی، اختلافی بین وضع موجود و مطلوب مشاهده نمی‌شود، لکن نکته آن است که معلمان به این امر توجه داشته باشند که آن‌ها صرفاً قادر به ارزش‌یابی و قضاوت در زمینه اهداف حیطه شناختی هستند.

پیشنهادها

در انتها، برای طراحی مجدد برنامه درسی دینی و قرآن ۱ در قالب عناصر اساسی برنامه درسی، پیشنهاداتی ارائه می‌شود:

۱. اهداف برنامه درسی باید با توجه به شرایط واقعی اتخاذ و به گونه‌ای مطرح شوند که دست‌یابی به آن‌ها با توجه به توانایی‌ها و استعدادها دانش‌آموزان و قابلیت‌های معلمان و امکانات در دست‌رس قابل دست‌یابی باشند.
۲. بعد از این‌که اهداف برنامه از منابع نظیر جامعه، دانش‌آموزان، و ساخت دانشی موجود انتخاب شدند، باید در جلسات توجیهی برای معلمان تشریح شوند تا هیچ یک از معلمان در زمینه اهداف ابهامی نداشته باشند.
۳. در زمینه تدوین هدف نیز باید با در نظر گرفتن عنصر سودمندی برای فرد و جامعه، هدف را به این صورت کامل کرد: «آموختن راه زندگی بر مبنای قرآن و کاربرد آن در زندگی».

۴. فعالیت‌هایی که در محتوای کتاب برای دست‌یابی به اهداف توصیه شده‌اند، باید واقع‌بینانه و متناسب با زمان اختصاص داده‌شده به درس باشند.

۵. باید معلمان را ترغیب و توجیه ساخت تا فعالیت‌های پیشنهادی در محتوای کتاب را به اجرا درآورند، نه آن‌که صرفاً به متن موجود در کتاب اکتفا کنند و دانش‌آموزان را طالب نمره بار آورند.

۶. فعالیت‌های پیشنهاد شده برای انجام توسط دانش‌آموزان باید به صورت واضح و روشن بیان شوند.

۷. معلمان باید از محتواهای فعال نیز در کنار محتوای انتقالی برای دست‌یابی به اهداف عالی سطوح شناختی و اهداف عاطفی و روانی حرکتی استفاده کنند.

۸. معلمان باید در صورت نیاز و با در نظر گرفتن ویژگی‌های دانش‌آموزانشان، از وسایل و مواد آموزشی

با مجله‌های رشد آشنا شوید

مجله‌های رشد توسط دفتر انتشارات و تکنولوژی آموزشی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وابسته به وزارت آموزش و پرورش تهیه و منتشر می‌شوند:

مجله‌های دانش‌آموزی

(به صورت ماهانه و هشت شماره در هر سال تحصیلی منتشر می‌شوند)

رشد کودک (برای دانش‌آموزان آمادگی و پایه اول دوره دبستان)

رشد نوجوان (برای دانش‌آموزان پایه‌های دوم و سوم دوره دبستان)

رشد دانش‌آموز (برای دانش‌آموزان پایه‌های چهارم، پنجم و ششم دوره دبستان)

رشد نوجوان (برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی)

رشد جوان (برای دانش‌آموزان دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی)

مجله‌های بزرگسال عمومی

(به صورت ماهانه و هشت شماره در هر سال تحصیلی منتشر می‌شوند):

رشد آموزش ابتدایی • رشد آموزش راهنمایی تحصیلی • رشد تکنولوژی

آموزشی • رشد مدرسه فردا • رشد مدیریت مدرسه • رشد معلم

مجله‌های بزرگسال و دانش‌آموزی تخصصی

(به صورت فصلنامه و چهار شماره در هر سال تحصیلی منتشر می‌شوند):

- رشد برهان راهنمایی (مجله ریاضی برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی)
- رشد برهان متوسطه (مجله ریاضی برای دانش‌آموزان دوره متوسطه)
- رشد آموزش قرآن
- رشد آموزش معارف اسلامی
- رشد آموزش زبان و ادب فارسی
- رشد آموزش هنر
- رشد آموزش مشاور مدرسه
- رشد آموزش تربیت بدنی
- رشد آموزش علوم اجتماعی
- رشد آموزش تاریخ
- رشد آموزش جغرافیا
- رشد آموزش زبان
- رشد آموزش ریاضی
- رشد آموزش فیزیک
- رشد آموزش شیمی
- رشد آموزش زیست‌شناسی
- رشد آموزش زمین‌شناسی
- رشد آموزش فنی و حرفه‌ای
- رشد آموزش پیش‌دبستانی

مجله‌های رشد عمومی و تخصصی، برای معلمان، مدیران، مربیان، مشاوران و کارکنان اجرایی مدارس، دانش‌جویان مراکز تربیت معلم و رشته‌های دبیری دانشگاه‌ها و کارشناسان تعلیم و تربیت تهیه و منتشر می‌شوند.

نشانی: تهران، خیابان ایرانشهر شمالی، ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش، پلاک ۲۶۶، دفتر تکنولوژی و انتشارات کمک آموزشی.

تلفن و نمابر: ۱۲۷۸-۸۸۲۰-۲۱

دیگری به همراه کتاب درس استفاده کنند تا بتوانند به اهداف مدنظر دست یابند.

۹. معلمان باید علاوه بر استفاده از روش‌های سنتی نظیر سخن‌رانی و پرسش و پاسخ برای انتقال مفاهیم کتاب، خود نیز نمونه و الگویی باشند که مفاهیم و تعالیم کتاب درسی را بتوان به صورت عملی در رفتار آن‌ها مشاهده کرد.

۱۰. معلمان باید دانش تربیتی خود را نیز در کنار دانش محتوایی و دانش فناوریانه ارتقا دهند.

۱۱. در زمینه ارزش‌یابی از این درس نیز به نظر می‌رسد مشکل‌ترین درسی که می‌توان از آن ارزش‌یابی به عمل آورد، درس دینی و قرآن است. بنابراین، اگر امتحانی به عمل می‌آید، باید جنبه سنجش و ارزش‌یابی میزان شناخت دانش‌آموزان از محتوا و مفاهیم بیان شده در کلاس را داشته باشد و معلمان به این نکته توجه داشته باشند که آن‌ها نمی‌توانند در ارزش‌یابی حیطه‌های عاطفی و روانی حرکتی دانش‌آموزان وارد شوند.

منابع

۱. ارنستاین، الن سی. هانکینز، فرانسیس پی. ترجمه قدسی احقر (۱۳۸۴). مبانی، اصول و مسائل برنامه‌دستی. دانشگاه آزاد اسلامی. تهران.
۲. مهرمحمدی، محمود و همکاران (۱۳۸۸). برنامه‌دستی، نظرها، رویکردها و چشم‌اندازها. سمت و آستان قدس رضوی. تهران.
۳. تقی‌پور ظهیر، علی (۱۳۷۸). مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی درسی و آموزشی. انتشارات آگاه. تهران.
۴. راستین، هما (۱۳۸۲). تحلیل محتوا و فرایند اجرای کتاب بخوانیم و بنویسیم پایه اول ابتدایی براساس اصول و اهداف زبان‌آموزی و رویکرد تلفیقی و فعالیت‌محور. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی(ره). تهران.
۵. شریعتمداری، علی (۱۳۷۰). جامعه‌شناسی و تعلیم و تربیت. امیرکبیر. تهران.
۶. شعبانی، حسن (۱۳۸۶). مهارت‌های آموزشی و پرورشی. انتشارات سمت. تهران.
۷. عصاره، علیرضا (۱۳۸۶). مطالعات تطبیقی آموزش و پرورش دوره اول متوسطه در کشورهای منتخب. یادواره کتاب. تهران.
۸. فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۸۸). اصول و مفاهیم برنامه‌ریزی درسی. انتشارات ایران زمین. تهران.
۹. لوی، آریه. ترجمه فریده مشایخ (۱۳۸۳). برنامه‌دستی مدارس. مدرسه. تهران.
۱۰. متیو اچ. السون. بی. آر. هرگنهان. ترجمه علی‌اکبر سیف (۱۳۸۹). مقدمه‌ای بر نظریه‌های یادگیری. نشر دوران. تهران.
۱۱. ملکی، حسن (۱۳۸۸). برنامه‌ریزی درسی راهنمای عمل. پیام اندیشه. تهران.
۱۲. هادی‌زاده، محمدرضا (۱۳۸۶). حکمت‌های نهج‌البلاغه. تابان. تهران
13. Charles M. Reigeluth (1999). Instructional-design theories and models.
- 14 Denham, Thomas. J. (2002). Comparision of two Curriculum / Instructional Design Models: Ralph W. Tyler and Sinena College Accounting Class, ACCT205.
15. MacNeil, John. D. (2009). Contemporary of curriculum. London. Wiley.
16. Steven M. Ross & Gary R. Morrison (2008). Research on instructional design.